

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
Византолошки институт САНУ, Београд
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

О СРПСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ У IX И X ВЕКУ*

У раду се анализирају подациписа *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита који се односе на границу између Срба и Бугара у IX и X веку. Упозорава се да рани средњи век није време које је карактерисало постојање јасно утврђених граница између политичких творевина, те да ни саме политичке творевине нису функционисале по принципу територијално организованих држава, већ етничких заједница, чија је власт почивала на људима, а не на територији. Управо је функционисање раносредњовековног Бугарског каната један од најбољих примера за то. Због тога је неопходно и податке о српско-бугарском разграничењу у Порфирогенитовом спису посматрати у једном новом и другачијем светлу.

Кључне речи: Срби, Бугари, Константин VII Порфирогенит, *De administrando imperio*, Рас, Властимир, Мутимир, Часлав, Борис Михаило, Симеон

The paper analyzes the information concerning the border between the Serbs and the Bulgarians in the 9th and the 10th centuries found in the work *De administrando imperio* by the emperor Constantine VII Porphyrogenitus. It is made clear that there were no clearly established borderlines between the political entities in the Early Middle Ages, and that those political entities during that period functioned not on the basis of territorially organized states, but of ethnic communities, whose authority rested upon the people, not the territory. The functioning of the early medieval Bulgarian Khanate is one of the best examples for that. Therefore, it is necessary that the information on the Serbian-Bulgarian border in the Porphyrogenitus' work be analyzed in a new and different light.

Keywords: Serbs, Bulgarians, Constantine VII Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Ras, Vlastimir, Mutimir, Časlav, Boris Michael, Symeon

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (ев. бр. 177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Наш основни извор за најранији период српске историје, спис *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита (913–959), садржи одређене податке који се односе на границу Срба према Бугарима у то време. Најпре, у 30. поглављу списка цар пише како се „земља Србија... приближава... ка југу Бугарској.“¹ Затим, у 32. поглављу стоји како су до времена владавине српског архонта Властимира, крајем прве половине IX века, „са Србима мирно живели Бугари, као суседи који су делили границу волећи једни друге, будући у служењу и потчињености царевима Ромеја и примајући добротина од њих.“² Цар потом описује два српско-бугарска рата из средине IX века,³ наводећи како се други завршио тако што су Срби не само потукли војску бугарског кана Бориса, него и „заробили његовог сина Владимира са дванаест великих бољара.“⁴ Борис је због тога склопио мир са Србима,⁵ али, бојећи се да га Срби на повратку не нападну из заседе, затражио је двојицу синова тадашњег српског архонта Мутимира, Борена и Стефана, као пратњу, и они су га и „спровели неповређеног до границе, до Расе (μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς Ῥάσης).“⁶ Премда су то једина места на којима Порфирогенит експлицитно помиње границу између Срба и Бугара, постоје у његовом спису још нека места на којима се она имплицитно подразумева, пошто на тим местима он говори о „Србији“ као заокруженој територијалној целини. Тако пише како је 897. године Клонимир, отац потоњег српског архонта Часлава, побегао из Бугарске и „ушао у један од градова Србије, Достинику (...εἰς ἓν τῶν κάστρον Σερβλίας, τὴν Δοστινίκαν...), са војском, да преузме власт,⁷ али није имао успеха, пошто га је тадашњи архонт Петар савладао и убио.⁸ У својој намери да свргне тадашњег архонта Павла, византијски цар Роман I Лакапин (921–944) послао је 921. године српског кнежевића Захарију, сина Прибислава, „да постане архонт у Србији (...πρὸς τὸ γενέσθαι ἄρχοντα ἐν Σερβλίᾳ...).“⁹ Иако у том покушају није успео, Захарија је касније, уз помоћ Бугара, ипак постао архонт, а онда се окренуо против њих.¹⁰ Бугарски владар Симеон одлучио је 925/926. да га казни, па је против њега упутио велику војску, а са њом и српског кнежевића Часлава, сина Клонимира, који је цео свој дотадашњи живот провео у Бугарској.¹¹ Пошто је, уплашивши се, Захарија побегао у Хрватску, Бугари су позвали српске жупане да дођу к њима да би примили

¹ DAI, 30.117–119.

² DAI, 32.35–38.

³ DAI, 32.38–42, 44–48.

⁴ DAI, 32.47–48.

⁵ DAI, 32.48–49.

⁶ DAI, 32.50–53.

⁷ DAI, 32.74–77.

⁸ DAI, 32.77.

⁹ DAI, 32.100–103.

¹⁰ DAI, 32.103–116.

¹¹ DAI, 32.117–119.

Часлава за архонта.¹² Међутим, на превару су их „извели до првог села (...μέχρι τοῦ πρώτου χωρίου...) и сместа заробили,“ а затим су „ушли у Србију“ (...εἰσῆλθον ἐν Σερβλία...).¹³ Тада је земља Срба опустошена а народ је углавном одведен у ропство у Бугарску, док се само део спасао бекством у Хрватску.¹⁴ Седам година касније побегао је од Бугара из Преслава кнежевић Часлав са још четворицом и „ушао у Србију“ (... εἰσῆλθεν ἐν Σερβλία...), али је земљу затакао готово пуну.¹⁵ Наредних година, захваљујући својој мудрој политици и помоћи ромејског цара „уредио је и населио земљу“ (...συστησάμενος καὶ ἐνοίκισας τὴν χώραν...) „и био потврђен као архонт у њој“ (...καὶ ἄρχων ἐν αὐτῇ βεβαίωθεις...).¹⁶ Коначно, „Србија“ се представља као заокружена територијална целина и у попису „насељених градова“ у њој (...ἐν τῇ βαλτισμένῃ Σερβλίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα...).¹⁷

На основу изнетих података у науци су изношена мишљења о територијалном распрострањању раносредњовековне српске државе и одређиван је положај њене источне границе према Бугарима. Та мишљења су се углавном слагала у томе да српска територија тог времена на истоку није прелазила подручје Раса, без обзира на то да ли Порфирогениново „Раса“ (ἡ Ῥάση) означава град Рас или његову жупу.¹⁸ Постављало се, међутим, питање да ли је она обухватала и тај град, пошто се он не наводи у Порфирогениновом попису „насељених градова“ у „Крштеној Србији“,¹⁹ па је изношено и мишљење да се он налази заправо са бугарске стране „границе“.²⁰ У новије време на такво мишљење се ослањају истраживања археолога, који су, идентификујући раносредњовековну фортификацију на локалитету Градина код Врсеница близу Сјенице на Пештери као Достинику, најзначајнији од „насељених градова“ „Крштене Србије“,²¹ указали на стратешки значај који би она имала као утврђење у близини границе са Бугарима и њиховог упоришта у Расу.²²

¹² DAI, 32.119–121.

¹³ DAI, 32.121–123.

¹⁴ DAI, 32.123–126.

¹⁵ DAI, 32.128–132.

¹⁶ DAI, 32.132–145.

¹⁷ DAI, 32.149–151.

¹⁸ ВИИИЈ II, 52, нап. 165 (Ферјанчић); Новаковић, О границама Србије, 153–178, са прегледом старије литературе; Блајојевић, Преглед, 56–62; ИСН I, 162 (Ђирковић); Блајојевић, Српска државност, 42–46. Уп. и Živković, On the Northern Borders, 249–255, премда се ту не расправља о источним, него о северним границама српске територије.

¹⁹ DAI, 32.149–151.

²⁰ Новаковић, О границама Србије, 162–164; Динић, Југозападна Србија, 79–80; Ђирковић, „Насељени градови“, 28–29; Блајојевић, Српска државност, 45. У духу те тезе изнете су и претпоставке које оснивање епископије у Расу у епископској цркви Св. Петра повезују са претпостављеном бугарском владавином тим градом и смештају их у време бугарског цара Петра (927–969), уп. Ђирковић, „Насељени градови“, 29.

²¹ DAI, 32.76, 149–150.

²² Bikić, Popović, Vrsenice, 130–134; Špehar, Remarks, 87–88.

Међутим, према новим истраживањима у европској медијевистици, рани средњи век, нарочито када су у питању политичке творевине „варварских“ народа, није доба које је карактерисало постојање јасних и добро утврђених граничних линија између политичких ентитета.²³ Такође, то је и доба у коме политичка организација поменутих народа није почивала на владавини над територијом већ над људима, а политичке творевине нису функционисале на принципу територијално организованих држава, већ етничких заједница, које се без изузетка у латинским изворима периода V–X века означавају термином *gens*, тј. *народ*, или, у нашем поимању народа тог времена, *племе*. Власт једног народа над другим огледала се не у интеграцији тог народа у територијални систем победника, већ изнад свега у наметању данка потчињеном.²⁴

Све наведено се јасно може видети и документовати управо на примеру Бугара и функционисања њихове раносредњовековне државе. Када су прешли реку Дунав и дошли на Балканско полуострво 680/681. године, Бугари су заузели простор између Дунава, Старе планине и Црног мора и населили се на њему, док су претходне становнике тог простора, Северце и припаднике такозваних „Седам словенских племена“, физички изместили и раселили према западу и југу, да чувају прилазе према Аварима и Ромејима, наметнувши им данак и обавезу пружања војне помоћи, тј. „савезништво“ (συνταχία, *societas*).²⁵ Византијски хроничари затим бележе како је 762/763. године велики број Словена покушао да напусти Бугарску и да се исели на ромејску територију.²⁶ За нашу тему посебно је интересантан догађај из 773. године, када је бугарски кан повео војску на словенску област Велзитују, „с намером да је покори и да становништво (припаднике словенског племена Верзита?) пресели у Бугарску,“ у чему није успео, захваљујући интервенцији ромејског цара Константина V Копронима (741–775).²⁷ Сличан догађај збио се у време бугарско-ромејског рата 811–814. године, када су Бугари страховито опустошили Тракију, а затим поробљено ромејско становништво преселили на своје поседе на левој обали реке Дунав.²⁸ У изворима је забележено да су Бугари потчинили и словенске Смољане у долини Месте 837. године, покорили су и

²³ Cf. *Pohl*, Conclusion, 247–260, као и остале радове у зборнику *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston 2001; *Kulikowski*, Ethnicity, 247–254, док *Curta*, *Linear Frontiers*, 15–32, на основу неких примера упозорава да је понекад сам развој историјских околности ипак диктирао потребу за успостављањем граничних линија.

²⁴ Уп. радове сабране у обимном зборнику посвећеном политичкој организацији народа раносредњовековне Европе, *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003. Уп. такође и *Macháček*, „Great Moravian State“, 11–12; *Щавелев*, *Захват*, 328–335, где се говори о организацији и начину функционисања словенских политичких заједница тог времена, Велике Моравске и Кијевске Русије.

²⁵ *Theophanes*, 359.5–17; *Nikephoros*, 36.23–26; *Komatina*, *Slavs*, 59–63.

²⁶ *Theophanes*, 432.25–29; *Nikephoros*, 75.1–5.

²⁷ *Theophanes*, 447.10–26.

²⁸ Из те групе Ромеја потицао је и потоњи цар Василије I (867–886), *Vita Basilii*, c. 4; *Symeon*, c. 131.8–13. Детаљно о византијско-бугарском рату 811–814, cf. *Sophoulis*, *Byzantium and Bulgaria*, 192–264.

Морављане у долини Велике Мораве средином пете деценије IX века, а њихова власт се до 865. године проширила све до обале Јонског мора у околини града Валоне у данашњој јужној Албанији.²⁹ Сами етнички Бугари живели су, како је напоменуто, на простору између доњег Дунава, Црног мора и Старе Планине, одакле су контролисали потчињена племена широм Балканског полуострва и средњег и доњег Подунавља.³⁰ Када је реч о утврђеним граничним линијама, од 816. године имали су је према Ромејском царству у Тракији, а од 904. године и у Македонији.³¹ Међутим, изван простора на коме су се Бугари непосредно спорили са Ромејима, на просторима унутрашњости Балканског полуострва, где су живела различита словенска племена која су временом доспевала у политичку зависност од њих, таквих граничних линија није било.³² Поменута племена нису била интегрисана у бугарски територијални систем, већ је њихова припадност бугарској држави почивала на основи политичке зависности, плаћања данка и давања војне помоћи,³³ што је све неретко било праћено и насилним пресељавањем.

Сличан приступ је био и према Србима, што потврђују Порфиригенови подаци. Наиме, након што су дуго времена Бугари „живели мирно са Србима“ (...μετὰ τῶν Σέρβλων εἰρηνικῶς διετέλουν οἱ Βούλγαροι...),³⁴ бугарски кан Пресијам (836–852) повео је рат против Срба (κατὰ τῶν Σέρβλων), „желећи да их потчини“ (θέλων αὐτοὺς ὑποτάξαι).³⁵ Након очевог пораза, његов син Борис (852–889) повео је нови рат против Срба, али је после новог пораза морао „да се помири са Србима“ (εἰρήνευσε μετὰ τῶν Σέρβλων).³⁶ Неколико деценија касније, међутим, његов син Симеон је коначно и успео у томе да порази и потчини Србе. Како је то потчињавање изгледало? Симеон је најпре заробио српске жупане, потом је „поробио читав народ, од малог до великог и одвео у Бугарску,“ док су они који су умакли побегли у Хрватску, „и земља је остала пуста“ (καὶ ἔμεινεν ἡ χώρα ἔρημος).³⁷ Седам година касније дошао је Часлав у пусту земљу, у којој, према Порфиригениту, није затекао више од педесет људи, самаца, без жена и деце, који су живели од лова, населио ју је сакупивши избегао народ са разних страна, укључујући и оне који су били одведени у Бугарску и оне који су били избегли у

²⁹ Beševliev, *Inschriften*, nn. 14, 15; *Komatina, Slavs*, 74–78.

³⁰ О етничкој, политичкој и друштвеној организацији Бугарског каната, cf. *Sophoulis, Byzantium and Bulgaria*, 65–79.

³¹ Beševliev, *Inschriften*, nn. 41, 46; Caminiata, c. 6.5–8; *Сїѿанковић*, *Карактер*, 281 sq; *Komatina, Slavs*, 66–67.

Двадесетих година IX века водили су и преговоре о разграничењу са Францима у Панонији, *Komatina, Slavs*, 73, али је ту по среди пре била „подела интересних сфера“ на опустелом простору који су донедавно насељавали и контролисали Авари.

³² *Сїѿанковић*, *Карактер*, 279–281.

³³ Cf. *Komatina, Slavs*, 55–78.

³⁴ DAI, 32.35–38.

³⁵ DAI, 32.38–40.

³⁶ DAI, 32.48–49.

³⁷ DAI, 32.117–126.

Хрватску, и, уз обилату помоћ ромејског цара, учврстио се као кнез у њој.³⁸ Иако подаци о потпуној опустелости земље изгледају преувеличани и невероватни, они имају историјску основу. Намера Бугара није била да потчине српску територију, већ Србе као народ, као и у случају свих других словенских народа са којима су се до тада сусретали, тако да нема ничег невероватног у томе да су њих, или макар њихов велики део, када су једном коначно у томе успели, преселили у дубину своје територије. С друге стране, начин на који је Часлав успоставио власт у Србији, тј. непомињање било каквог његовог сукоба са бугарским посадама у њој, сведочи управо о томе да Бугари некадашњу српску територију нису интегрисали у свој територијални систем и да је нису војнички и административно „запосели“, већ да су је једноставно опустошили, не успостављајући у њој своју администрацију и војне посаде. Тако Часлав није имао да преотима земљу од њих, већ му је једини задатак био да се смести у њој и да је насели.

Шта је онда била српска *граница* према Бугарима о којој говори Порфирогенит? Као што је већ речено, у то време политичка организација није почивала на владавини над територијом, него над људима.³⁹ Према томе, политичка организација тадашњих Срба обухватала је само она подручја на којима су Срби живели и која су непосредно припадала ту настањеним Србима. Добро је познато да су се приликом досељавања на Балкан Срби населили по речним долинама, котлинама и крашким пољима, где су се организовали у мање територијалне јединице, жупе.⁴⁰ Планински масиви између њих остали су изван домаћаја српског насељавања и у њима су наставили да живе Власи, романизовани потомци балканских староседелаца, над којима нема основа тврдити да су рани српски кнежеви имали било какву власт, као што ће то бити случај у позном средњем веку.⁴¹ Дакле, поменути планински масиви нису улазили ни у политичку организацију Срба, те тако нису били обухваћени ни њиховим „границама“. Управо су планински венци Динарских планина стајали и између Срба у унутрашњости Полуострва и њихових сународника у јадранском приморју – Дукљана, Травуњана, Конављана, Захумљана и Неретљана, па би се могло рећи и да није постојала ни „гранична линија“ између те две групе Срба. Такво стање најбоље изражава сам Порфирогенит, описујући географски положај јужнословенских кнежевина у 30. поглављу

³⁸ DAI, 32.128–145.

³⁹ Српског владара Порфирогенит најчешће назива „архонтом Србије“ (ὁ ἄρχων Σερβίας), DAI, 32.58, 84–85, 92, 95–96, 102, 146, али се у *Листини адреса*, званичном обрасцу царског двора за обраћање страним владарима из 946. године (о датовању cf. *Zuckerman, Voyage d'Olga, 669–672*) исти назива „архонтом Срба“ (εἰς τὸν ἄρχοντα Σέρβλων), De cerimoniis, 691.8. Исто тако Порфирогенит и његову власт означава као „власт над Србијом“ (ἀρχὴ τῆς Σερβίας), 32.7, 43, али на једном месту и као „власт над Србима“ (τῆν ἀρχὴν τῶν Σέρβλων), DAI, 32.103–108. Премда ово напореда навођење територијалног назива „Србија“ и етничког назива „Срби“ у Порфирогенитовом делу може бити тумачено и као намерно и са одређеним смислом, чини се ипак да се онајпре ради о синонимији – „архонт Срба“ је за Порфирогенита „архонт Србије“, а „власт над Србима“ је за њега „власт над Србијом“, без обзира на то да ли је она почивала на територијалном или на етничком принципу.

⁴⁰ Уп. *Блајојевић*, Српска државност, 21–26.

⁴¹ Уп. *Јиречек*, Историја II, 97; ЛССВ, 86–87 (*Д. Динић-Кнежевић*).

De administrando imperio, где пише како се Дукља, Травунија и Захумље на планинској страни „приближавају“ (πλησιάζουσι) Србији, како се Захумље ка северу „приближава“ Хрватима, како се Хрватска код Цетине и Ливна „приближава“ Србији, а како се Србија ка северу „приближава“ Хрватској, а ка југу Бугарској.⁴² Порфиригенит такође пише и како се Паганима (Неретљанима) „приближавају“ и четири острва – Мљет, Корчула, Брач и Хвар,⁴³ на основу чега се може и закључити да то што се једна територија „приближава“ другој значи да су оне географски близу, али не обавезно и да се непосредно наслањају једна на другу, већ да између њих постоји одређени простор, као што је између неретљанске обале и поменутих острва лежало море.⁴⁴ Када је у питању „граница“ између Срба и Хрвата, познато је да су од четрнаест жупа које су према Порфиригениту насељавали Хрвати,⁴⁵ Цетина, Имота, Ливно и Плива биле најисточније, а када пише како се код Цетине и Ливна Хрвати „приближавају“ Србима,⁴⁶ он свакако мисли управо на истоимене хрватске жупе. Дакле, није постојала „гранична линија“ између Хрвата и Срба, већ су се у суседству последњих жупа насељених Хрватима налазиле жупе насељене Србима. Дакле, између самих јужнословенских кнежевина нису постојале утврђене „границе“, већ су се оне само „приближавале“ једне другима, а између њих је лежао, ужи или шири, појас ненасељене и никоме припадајуће територије, углавном у виду планинских венаца, којима су се тада још увек слободно кретале скупине Влаха са својим стадима и крдима.

Нема разлога не веровати да је исти случај био и на оној страни на којој су Срби били окренути према Бугарима. И сам Порфиригенит бележи такође да се на тој страни Србија само „приближавала“ Бугарској, исто као и Хрватској на другој страни.⁴⁷ Дакле, након свега изложеног, тешко да се може говорити о некаквој српско-бугарској граничној линији. Стога се Порфиригенови подаци о српској граници према Бугарима, „првом селу“ у Србији, месту где се „улази у Србију“, морају схватити на други начин – као места до којих су допирала српска насеља или жупе насељене Србима у смеру према територији коју су контролисали Бугари. Током IX века Бугари су свакако ставили под своју војну и политичку контролу Моравску долину, постоје јасна сведочанства да су владали Београдом и Моравом (Браничевом),⁴⁸ али је то подручје и век-два касније, у XI веку, било слабо насељено, прекривено густим шумама и пустим пашњацима.⁴⁹ С друге

⁴² DAI, 30.94–119.

⁴³ DAI, 30.109–110.

⁴⁴ На исти начин Порфиригенову употребу глагола πλησιάζω, у контексту међусобних односа Хазара, Уза, Печенега, Руса и источнословенских племена у 10. и 37. поглављу DAI, објашњава и Шавелев, *Захват*, 330–331.

⁴⁵ DAI, 30.90–94.

⁴⁶ DAI, 30.116–117.

⁴⁷ DAI, 30.117–119.

⁴⁸ Калић, *Београд*, 27–34; *Пиривајџић*, *Морава*, 188–190; *Коматина*, *Slavs*, 74–78.

⁴⁹ *Анђионовић*, *Етничка кретања*, 73–84; *Узелац*, „Чувај се Белијалових синова“, 97–98; *Коматићина*, *Срби*, 55–83.

стране, тешко је рећи докле су допирала српска насеља на тој страни и да ли их је било и источно од Расе.⁵⁰ Пошто Порфиригенит не наводи жупе насељене Србима, простор њиховог насељавања у његово време може се установити само на основу положаја „насељених градова“ које набраја у „Крштеној Србији“.⁵¹ Од тих градова, два су, Котор и Десник, како сам каже, „у области Босне“ (εις τὸ χωρίον Βόσωνα), а још један, Соли, налазио се западно од Дрине. Од преосталих пет градова, Достиника/Дестиник се најчешће смешта управо у подручје уз „источну границу“ и идентификује са градином у месту Дрстник/Дрсник у Метохији, које се помиње у каснијим изворима, мада је присутно и гледиште да га треба препознати у остацима утврђења у Врсеницама на Пештери. За остале градове убикација није ни најмање сигурна – бар два, Чернавуск и Међуречје, смештају се у слив Дрине и Лима, док се Дресник углавном идентификује са местом Дрежник у околини Ужица, а Лесник са Лешницом код ушћа Јадра у Дрину.⁵² Међутим, чак и прецизна идентификација и убикација „насељених градова“ у „Крштеној Србији“ не мора дати праву слику о распрострањености српског становништва на подручју централог Балкана у IX и X веку, јер је његова основна организациона јединица ипак била жупа, а простор покривен српским жупама могао је бити шири од оног на коме су постојали „насељени градови“.

⁵⁰ На овом месту је неопходно поставити питање зашто Порфиригенит апострофира Расу као границу и да ли се тај податак односи на време о коме пише, тј. на средину IX века, или на његово време – средину X века? Када се обрати пажња на остале топониме које наводи као граничне тачке јужнословенских кнежевина, као што су Бар и Улцињ, Котор, Дубровник, DAI, 30.94–119, може се закључити да су увек у питању византијски градови и упоришта. Познато је да је Рас постао једно такво упориште услед византијске реокупације северног дела Балканског полуострва након уништења Бугарског царства 971. године, када је формиран катепанат са седиштем у њему, *Максимовић*, *Организација*, 35–36; *Пиривајрић*, *Морава*, 175–176; *Krsmanović*, *Byzantine Province*, 135–136, 141, 148; *Комацина*, *Србија и Дукља*, 170–171. Међутим, нема никаквих података о статусу тог града у периоду који је томе непосредно претходио. Ипак, чињеница је да се обнављање старих и изградња нових храмова на том подручју, попут оних у Призрену и Липљану, по својим карактеристикама сасвим у духу савремене византијске провинцијске архитектуре, везује за IX и X век, *Ненадовић*, *Богородица Љевишка*, 23–24, 39–65; *Панић*, *Бабић*, *Богородица Љевишка*, 28–29; *Мијовић*, *О генези*, 130–134; *Јанковић*, *Липљанска епископија*, 32, док би о јачању византијског утицаја на њему у то време посредно сведочио и један новчић царава Романа Лакапина и Христофора, који потиче из периода 927–931, пронађен у Призрену, *Ненадовић*, *Богородица Љевишка*, 24, 59; *Панић*, *Бабић*, *Богородица Љевишка*, 28. На крају, требало би подсетити и на чини се недовољно запажене податке Константина Порфиригенита о „сарадњи“ и „доброчинствима“ које је ромејски цар чинио српском кнезу Чаславу, уз помоћ којих је овај и успео да среди прилике у својој земљи и учврсти се као кнез, DAI, 32.132–145, и у њима препознати сведочанство о непосредном византијском утицају међу Србима и некој врсти покровитељства над српским кнезом у то време. Све наведено сведочило би о обнављању и јачању византијског утицаја на простору централног Балкана у годинама након Симеонове смрти и успостављања мира са Бугарима 927. године.

⁵¹ DAI, 32.149–151.

⁵² О покушајима идентификације и убикације „насељених градова“ у „Крштеној Србији“, уп. ВИНЈ II, 58, нап. 196–204 (*Ферјанчић*), са прегледом ранијих мишљења; *Новаковић*, *Још нека размишљања*, 161–170; *Блајојевић*, *Преглед*, 57–58; *Тирковић*, „Насељени градови“, 29–32; *Loma*, *Sprachgut*, 106–117; *Блајојевић*, *Српска државност*, 43–45; *Субојић*, *Долац и Чабихи*, 9; *Vikić*, *Popović*, *Vrsenice*, 130–134; *Лексикон градова и тргова*, 183–184 (*М. Анђионовић*, *С. Мишић*).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Chronographie quae Teophanis Continuati nomine fertur Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. I. Ševčenko, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42, Berlin 2011.
- Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington 1967².
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. J. J. Reiske, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1829.
- Die protobulgarischen Inschriften, ed. V. Beševliev, Berlin 1963.
- Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae, ed. G. Böhlig, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 4, Berlin – New York 1973.
- Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History, ed. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington 1990.
- Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. S. Wahlgren, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44/1, Berlin – New York 2006.
- Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, Leipzig 1883.
- Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, prir. B. Ferjančić, Beograd 1959].

Литература – Secondary Works

- Bikić V., Popović M., Vrsenice. Kasnoantičko I srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje, Beograd 2009.
- Curta F., Linear Frontiers in the 9th Century: Bulgaria and Wessex, *Quaestiones Medii Aevi Novae* 16 (2011) 15–32.
- Goetz H.-W., J. Jarnut, W. Pohl (edd.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003.
- Komatina P., The Slavs of the mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 47 (2010) 55–82.
- Krsmanović B., *The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade – Athens 2008.
- Kulikowski M., *Ethnicity, Rulership and Early Medieval Frontiers*, ed. F. Curta, *Borders, Barriers and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout 2005, 247–254.
- Loma A., *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 38 (1999/2000) 87–161.
- Macháček J., „Great Moravian State“ – A Controversy in Central European Medieval Studies, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* № 1/11 (2012) 5–26.
- Pohl W., *Conclusion: The Transformation of Frontiers*, edd. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston 2001, 247–260.
- Sophoulis P., *Byzantium and Bulgaria, 775–831*, Leiden – Boston 2012.
- Špehar P., *Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th–8th century)*, edd. O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, *Castelum, Civitas, Urbs: Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe*, Budapest – Leipzig 2015.
- Zuckerman C., *La voyage d'Olga et la première ambassade espagnole à Constantinople en 946*, éd. G. Dagron, *Byzance et ses voisins. Études sur certains passages du Livre des cérémonies*, II, 15 et 46–48, *Travaux et Mémoires* 13 (2000) 647–672.

- Živković T.*, On the Northern Borders of Serbia in Early Middle Ages, Forging Unity. The South Slavs Between East and West: 550–1150, Belgrade 2008, 249–258.
- Анђионових М.*, Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку, ур. С. Мишић, Моравска Србија, Крушевац 2007, 73–84 [*Antonović M.*, Etnička kretanja u Pomoravlju u XI i XII veku, ur. S. Mišić, Moravska Srbija, Kruševac 2007, 73–84].
- Блајојевић М.*, Преглед историјске географије средњовековне Србије, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 45–126 [*Blagojević M.*, Pregled istorijske geografije srednjovekovne Srbije, Zbornik istorijskog muzeja Srbije 20 (1983) 45–126].
- Блајојевић М.*, Српска државност у средњем веку, Београд 2011 [*Blagojević M.*, Srpska državnost u srednjem veku, Beograd 2011].
- Динић М.*, Југозападна Србија у средњем веку, Српске земље у средњем веку, прир. С. Ђурковић, Београд 1978 [*Dinić M.*, Jugozapadna Srbija u srednjem veku, Srpske zemlje u srednjem veku, prir. S. Ćirković, Beograd 1978].
- Историја српског народа I, ур. С. Ђурковић, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda I, ur. S. Ćirković, Beograd 1981].
- Јанковић М.*, Липљанска епископија и Грачаничка митрополија, Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 27–37 [*Janković M.*, Lipljanska episkopija i Gračanička mitropolija, Istorijски časopis 29–30 (1982–1983) 27–37].
- Калић Ј.*, Београд у средњем веку, Београд 1967 [*Kalić J.*, Beograd u srednjem veku, Beograd 1964].
- Коматић И.*, Срби на путу крсташа, Историјски часопис 64 (2015) 55–83 [*Komatina I.*, Srbi na putu krstaša, Istorijски časopis 64 (2015) 55–83].
- Коматић П.*, Србија и Дукља у делу Јована Скилице, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 159–186 [*Komatina P.*, Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice, Zbornik radova Vizantološkog instituta 49 (2012) 159–186].
- Лексикон градова и тргова српског средњег века, прир. С. Мишић, Београд 2010 [Leksikon gradova i trgova srpskog srednjeg veka, prir. S. Mišić, Beograd 2010].
- Лексикон српског средњег века (= ЛССВ), прир. Р. Михаљчић, С. Ђурковић, Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg veka (= LSSV), prir. R. Mihaljčić, S. Ćirković, Beograd 1999].
- Максимовић Љ.*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–43 [*Maksimović Lj.*, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 31–43].
- Мијовић П.*, О генези Грачанице, ур. С. Пејковић, Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 127–163 [*Mijović P.*, O genezi Gračanice, ur. S. Pečković, Vizantijska umetnost početkom XIV veka. Naučni skup u Gračanici 1973, Beograd 1978].
- Ненадовић С.*, Богородица Љевишка. Њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963 [*Nenadović S.*, Bogorodica Ljeviška. Njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena, Beograd 1963].
- Новаковић Р.*, Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века, Зборник Филозофског факултета у Београду 10/1 (1968) 141–181 [*Novaković R.*, Još neka razmišljanja o obimu Srbije IX i X veka, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 10/1 (1968) 141–181].
- Новаковић Р.*, О границама Србије и српске државе у средњем веку, Зборник Филозофског факултета у Београду 8/1 (1964) 153–181 [*Novaković R.*, O granicama Srbije i srpske države u X veku, Zbornik filozofskog fakulteta u Beogradu 8/1 (1964) 153–181].
- Панић Д.*, *Бабић Г.*, Богородица Љевишка, Београд 1975 [*Panić D.*, *Babić G.*, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1975].
- Станковић В.*, Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Трећа југословенска конференција византолога, Београд–Крушевац 2002, 277–297 [*Stanković V.*, Karakter vizantijske granice na Balkanu u IX i X veku, ur. Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Beograd–Kruševac 2002, 277–297].

- Суботић Г., Долац и Чабићи, Београд 2012 [*Subotić G., Dolac i Čabići, Beograd 2012*].
- Тирковић С., „Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 9–32 [*Ćirković S., „Naseljeni gradovi“ Konstantina Porfirigenita i najstarija teritorijalna organizacija, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 9–32*].
- Узелац А., „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“ – Поморавље у другој половини XII века, ур. Д. Бојовић, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 97–107 [*Uzelac A., „Čuvaj se Belijalovih sinova i otrovnih strela!“ – Pomoravlje u drugoj polovini XII veka, ur. D. Bojović, Stefan Nemanja i Toplica, Niš 2011, 97–107*].
- Щавелев А. С., Захват териториј славјанских „племен“ „државој Рјуриковичеј“ у првој половини X в., Восточна Европа у древности и средњевије XXVII, Москва 2015, 328–335 [*Ščavelev A. S., Zahvat teritorij slavjanskih „plemen“ „državoj Rjurikovičeј“ v prvoj polovine X v., Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e XXVII, Moskva 2015, 328–335*].

Predrag Komatina

Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

ON THE SERBIAN-BULGARIAN BORDER IN THE 9TH AND THE 10TH CENTURIES

In the work *De administrando imperio* by the emperor Constantine VII Porphyrogenitus there is some information concerning the border between the Serbs and the Bulgarians in the 9th and the 10th centuries. Besides that he tells us of the Serbs and Bulgarians as *neighbors*, he also specifies that the border between them was at Ras. However, there were no clearly established borderlines between the political entities in the Early Middle Ages, and those political entities during that period functioned not on the basis of territorially organized states, but of ethnic communities, whose authority rested upon the people, not the territory. The functioning of the early medieval Bulgarian Khanate is one of the best examples for that. There are in the sources of the 7th–9th centuries several examples on how they treated the subjugated peoples, by imposing a tribute on them and even by resettling them from their homes. Exactly in the same way they persuaded their policy towards the Serbs. They attacked them several times in order to subdue them as a people, not their territory, and when they finally succeeded in the third decade of the 10th century, they devastated the country and took the Serbian population with them to Bulgaria, living their lands desolated. When, some time after the death of the Bulgarian ruler Symeon in 927, the Serbian prince Časlav escaped from Bulgaria and came to Serbia, he found the country depopulated, but he had neither to fight against the Bulgarian garrisons to win over the country, which testifies that there was no Bulgarian administration established in it. His primary task was only to collect the people from neighboring regions and to populate the country to rebuild it politically.

Since the political organization in the Early Middle Ages rested upon the people and not the territory, then the political organization of the Serbs at that time encompassed only the areas directly populated by them. Those areas were primarily

župas, that is, fertile valleys and karst fields, while the massive mountain ranges of the Central and Western Balkans, populated by the Romance-speaking Vlachs, were left outside of the Serbian political organization. Thus, there were no precise borders between the Serbs and the Serbian maritime tribes of Diocletians, Trebouniotes, Kanalites, Zachlumi and Narentans, or between them and the Croats, but their areas only *approached* each other, separated by high mountains and uninhabited territory. The same must have been the case when the border between the Serbs and the Bulgarians is concerned. Porphyrogenitus' data about the borders of the Serbian territory towards the Bulgarians must be understood not as if they point to the exact line of separation, but to the places up to which the areas populated by the Serbs stretched in the direction towards the territory controlled by the Bulgarians. It is clear that the Bulgarians during the 9th and the 10th centuries controlled the Morava Valley, with its important cities, like Belgrade and Morava (Braničevo). Whether the area of Rasa was indeed the easternmost Serbian place at the time is not of primary importance, because we cannot establish with certainty the extent of the territory populated by the Serbs in the 9th and the 10th centuries.